

YANGI DAVRDA (XVII-XX ASR) IJTIMOY DAVLAT G'OYASINING SHAKLLANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20273736>

Abduraxmonova Manzura Manafovna

Farg'ona davlat universiteti professori, s.f.d.

Raximova Hayotxon Ma'rufjon qizi

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

+9989015554698

Annotatsiya.

Ushbu maqolada yangi davrda ijtimoiy davlat g'oyasining shakllanish jarayoni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada XVII–XVIII asrlarda Yevropada shakllangan ijtimoiy shartnoma nazariyasi, tabiiy huquqlar konsepsiyasi, erkinlik, tenglik va xalq suvereniteti g'oyalari ijtimoiy davlat tafakkurining muhim nazariy manbalari sifatida yoritiladi. Shuningdek, sanoat inqilobi natijasida yuzaga kelgan kambag'allik, ishsizlik, bolalar va ayollar mehnati, mehnat xavfsizligi hamda ijtimoiy tengsizlik kabi muammolar davlatning ijtimoiy sohaga aralashuvini zarur qilgani asoslab beriladi. Tadqiqotda Gobbs, Lokk, Russo, T.H. Green, L.T. Hobhouse va J.A. Hobson qarashlari ijtimoiy davlat g'oyasining nazariy rivojiga ta'sir ko'rsatgan muhim manbalar sifatida tahlil qilinadi. Maqolada yangi davr ijtimoiy davlat konsepsiyasining nazariy-siyosiy shakllanishi va dastlabki institutsionallashuv bosqichi sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar

Ijtimoiy davlat, yangi davr, ijtimoiy shartnoma, tabiiy huquqlar, sanoat inqilobi, ijtimoiy xavflar, ijtimoiy liberalizm, mehnat qonunchiligi, ijtimoiy sug'urta, farovonlik davlati, Gobbs, Lokk, Russo, Bismark modeli.

Kirish. Yangi davrda ijtimoiy davlat g'oyasining shakllanishi Yevropa jamiyatlarida yuz bergan chuqur siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar bilan bevosita bog'liqdir. XVII–XVIII asrlar Yevropa siyosiy tafakkurida davlatning kelib chiqishi, fuqarolarning huquqlari, erkinlik, tenglik, mulk, xavfsizlik va hokimiyat legitimligi haqidagi bahslar markaziy o'rin egalladi. Aynan shu davrda ijtimoiy shartnoma nazariyasi davlatni ilohiy iroda yoki merosiy hukmdorlik mahsuli sifatida emas, balki insonlarning xavfsizligi, tartibi va umumiy manfaatini ta'minlash uchun vujudga kelgan siyosiy institut sifatida asoslashga harakat qildi.

Mazkur nazariya keyinchalik ijtimoiy davlat konsepsiyasi uchun muhim nazariy zamin yaratdi, chunki u davlatni fuqarolar oldida muayyan majburiyatlarga ega subyekt sifatida talqin qildi.

Asosiy qism. Tomas Gobbsning “Leviatan” asarida davlat, eng avvalo, insonlarni zo‘ravonlik, tartibsizlik va xavfsizlikning yo‘qligi holatidan chiqaruvchi kuch sifatida tasvirlanadi⁵⁶. Gobbs nazariyasida davlatning asosiy vazifasi tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlashdan iborat bo‘lib, unda zamonaviy ma‘nodagi ijtimoiy huquqlar hali shakllanmagan edi. Gobbs qarashlarining ijtimoiy davlat g‘oyasi uchun ahamiyati shundaki, u davlatni jamiyat a‘zolarining hayotini himoya qilishga mas‘ul bo‘lgan markaziy institut sifatida asoslab berdi.

Jon Lokk esa davlatni insonlarning tabiiy huquqlari – hayot, erkinlik va mulkni himoya qilish uchun tashkil etilgan institut sifatida talqin qildi⁵⁷. Lokk nazariyasida davlat hokimiyati mutlaq emas, balki fuqarolarning roziligi va huquqlarini muhofaza qilish vazifasi bilan cheklangan. Uning qarashlari liberal huquqiy davlat g‘oyasiga asos bo‘ldi. Garchi Lokk ijtimoiy ta‘minot, pensiya yoki ijtimoiy xizmatlar masalasini zamonaviy ma‘noda ishlab chiqmagan bo‘lsa-da, uning tabiiy huquqlar haqidagi ta‘limoti keyinchalik fuqarolik huquqlaridan ijtimoiy huquqlarga o‘tish jarayoniga nazariy asos yaratdi.

Jan-Jak Russo ijtimoiy shartnoma nazariyasini yanada demokratik va jamoaviy mazmunda rivojlantirdi. Uning “Ijtimoiy shartnoma” asarida davlat hokimiyati xalq suvereniteti va “umumiy iroda” tamoyiliga asoslanishi lozimligi ilgari suriladi⁵⁸. Russo qarashlarida davlat hukmdor yoki tor guruh manfaatiga emas, balki umumiy manfaatga xizmat qilishi kerak bo‘lgan siyosiy birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Yangi davr siyosiy falsafasida shakllangan erkinlik, tenglik va xalq suvereniteti g‘oyalari XVIII asr oxiridagi inqilobiy jarayonlarda yanada kuchaydi. Fransuz inqilobi natijasida e‘lon qilingan “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi” siyosiy-huquqiy tenglik, xalq suvereniteti va qonun oldida tenglik tamoyillarini ilgari surdi⁵⁹. Biroq bu davrdagi huquqlar asosan fuqarolik va siyosiy huquqlar bilan cheklangan edi.

⁵⁶ Hobbes T. Leviathan. London, 1651. Asarda davlat insonlarning xavfsizligi va tartibini ta‘minlovchi oliy siyosiy kuch sifatida asoslanadi.

⁵⁷ Locke J. Two Treatises of Government. London, 1689. Lokk davlatni hayot, erkinlik va mulk kabi tabiiy huquqlarni himoya qilish uchun tashkil etilgan institut sifatida izohlaydi.

⁵⁸ Rousseau J.J. The Social Contract. Amsterdam, 1762. Russo xalq suvereniteti va umumiy iroda tamoyillarini davlat hokimiyatining asosiy legitim manbai sifatida talqin qiladi.

⁵⁹ Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. France, 1789. Deklaratsiyada qonun oldida tenglik, xalq suvereniteti va fuqarolik huquqlari e‘lon qilingan.

XVIII asr oxiri va XIX asrda sanoat inqilobi yangi ijtimoiy ziddiyatlarni yuzaga chiqardi. Zavod-fabrika ishlab chiqarishi, mashinalashgan mehnat, shaharlarning tez o'sishi, qishloq aholisi migratsiyasi, ayollar va bolalar mehnatidan keng foydalanish, ish vaqtining uzoqligi va mehnat xavfsizligining pastligi jamiyatda ilgari mavjud bo'lmagan ommaviy ijtimoiy xavflarni keltirib chiqardi. Bu sharoitda klassik liberalizmning "minimal davlat" haqidagi yondashuvi amaliy jihatdan yetarli emasligi ko'rina boshladi. Klassik liberalizmga ko'ra, davlatning asosiy vazifasi mulk huquqini, shartnomalar erkinligini va tartibni himoya qilishdan iborat edi. Adam Smitning "Xalqlar boyligi" asarida bozor almashinuvi, mehnat taqsimoti va raqobat iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillari sifatida asoslangan

XIX asrda kambag'allik, ishsizlik, mehnat jarohatlari, kasallik, qarilik va bolalar mehnati kabi muammolar tobora ommaviy tus oldi. Bu muammolar endilikda sanoat jamiyatining tarkibiy oqibatlari sifatida talqin qilina boshladi. Aynan shu nuqtada ijtimoiy davlat g'oyasining muhim burilishi yuz berdi: ijtimoiy xavflar individual muammo emas, balki jamiyat va davlat tomonidan boshqarilishi zarur bo'lgan umumiy xavf sifatida baholandi. Bu yondashuv keyinchalik ijtimoiy sug'urta, mehnat qonunchiligi, sog'liqni saqlash va ta'lim tizimining rivojlanishiga zamin yaratdi.

XIX asrning birinchi yarmida Yevropada kambag'allikni boshqarish va mehnat intizomini ta'minlashga qaratilgan qonunchilik tajribalari shakllandi. Masalan, Angliyada kambag'allar to'g'risidagi qonunlar ijtimoiy yordamni muayyan nazorat va mehnatga rag'batlantirish mexanizmlari bilan bog'ladi. 1834-yilgi Poor Law Amendment Act kambag'allarga yordam berishni ish uylari tizimi orqali tartibga solishga urinib, yordamni qat'iy shartlar asosida tashkil etdi⁶⁰. Bu tizim ijtimoiy yordamning mahalliy xayriyadan huquqiy-ma'muriy tartibga o'tishida muhim bosqich bo'ldi.

Sanoatlashuvning keskin oqibatlari mehnat qonunchiligining ham rivojlanishiga olib keldi. XIX asrda Buyuk Britaniyada fabrika qonunlari orqali bolalar va ayollar mehnatini cheklash, ish vaqtini tartibga solish hamda ishlab chiqarish sharoitlarini nazorat qilishga urinishlar boshlandi⁶¹. Bu jarayon ijtimoiy davlat shakllanishi uchun juda muhim edi, chunki davlat birinchi bor bozor shartnomalari sohasiga bevosita aralashib, mehnatkashlarni himoya qilishni o'zining qonuniy vazifalaridan biri sifatida tan ola boshladi.

⁶⁰ Poor Law Amendment Act. United Kingdom, 1834. Mazkur qonun Angliyada kambag'allarga yordam berish tizimini ish uylari orqali qayta tashkil etishga qaratilgan.

⁶¹ Factory Act. United Kingdom, 1833. Ushbu qonun bolalar mehnatini cheklash va fabrikalarda mehnat sharoitlarini davlat tomonidan nazorat qilishning dastlabki muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

XIX asr oxiriga kelib klassik liberalizm doirasida ham muhim nazariy o'zgarishlar yuz berdi. Formal huquqiy tenglikning o'zi real hayotda teng imkoniyatlarni ta'minlay olmasligi ayon bo'ldi. Chunki kambag'al, savodsiz, kasal yoki ishsiz shaxs qog'ozdagi erkinliklardan to'liq foydalana olmaydi. Shu asosda "ijobiy erkinlik" va "ijtimoiy liberalizm" g'oyalari shakllandi.

T.H. Green liberalizmni axloqiy va ijtimoiy mazmunda qayta talqin qilib, haqiqiy erkinlik shaxsning o'z qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyati bilan bog'liq ekanini asoslagan⁶². Uning qarashlarida davlat insonning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy rivoji uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishda faol rol o'ynashi mumkinligi e'tirof etiladi. Bu g'oya keyinchalik ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnatni muhofaza qilish va kambag'allikka qarshi davlat dasturlarini nazariy jihatdan asoslashga xizmat qildi.

L.T. Hobhouse esa "Liberalism" asarida liberalizmni ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'unlashtirishga harakat qildi⁶³. U jamiyatda shaxsiy erkinlik bilan ijtimoiy birdamlik bir-biriga zid emasligini, aksincha, erkinlik real bo'lishi uchun jamiyat a'zolariga ma'lum darajada ta'lim, sog'liq, mehnat imkoniyati va iqtisodiy xavfsizlik kafolatlanishi zarurligini ko'rsatdi. Hobhouse qarashlari ijtimoiy liberalizmning nazariy asoslaridan biri bo'lib, XX asr farovonlik davlati g'oyasiga muhim ta'sir ko'rsatdi.

J.A. Hobson ham sanoat kapitalizmi va daromadlar taqsimotidagi nomutanosiblikni tanqid qilib, iqtisodiy tizim faqat ishlab chiqarish o'sishiga emas, balki ijtimoiy farovonlik va adolatli taqsimotga xizmat qilishi kerakligini ta'kidladi⁶⁴. Uning qarashlari bozor iqtisodiyotining mutlaq o'z-o'zini tartibga solishiga tanqidiy munosabatni kuchaytirdi. Bu esa ijtimoiy siyosat va davlat aralashuvining nazariy asoslarini kengaytirdi.

Yangi davrda ijtimoiy davlat g'oyasining shakllanishida ishchilar harakati, kasaba uyushmalari va sotsial-demokratik g'oyalar ham katta rol o'ynadi. XIX asr davomida ishchilar o'z mehnat sharoitlarini yaxshilash, ish vaqtini qisqartirish, ish haqi, dam olish, kasallik va jarohat holatlarida himoya olish, siyosiy vakillik va uyushish huquqi uchun kurash olib bordilar. Bu kurashlar natijasida davlat mehnat bozori va ijtimoiy himoya sohasida betaraf kuzatuvchi bo'lib qololmasligi,

⁶² Green T.H. Lectures on the Principles of Political Obligation. London: Longmans, Green, 1882. Green erkinlikni shaxs salohiyatini ro'yobga chiqarish imkoniyati bilan bog'laydi.

⁶³ Hobhouse L.T. Liberalism. London: Williams and Norgate, 1911. Hobhouse liberal erkinlikni ijtimoiy birdamlik va davlatning ijtimoiy vazifalari bilan uyg'unlashtiradi.

⁶⁴ Hobson J.A. The Industrial System: An Inquiry into Earned and Unearned Income. London: Longmans, Green, 1909. Hobson sanoat kapitalizmidagi daromadlar taqsimoti va ijtimoiy adolat masalalarini tahlil qiladi.

aksincha, ijtimoiy muvozanatni ta'minlovchi faol institut bo'lishi zarurligi tobora ravshanlashdi.

XIX asr oxirida Germaniyada Otto fon Bismark tomonidan ijtimoiy sug'urta tizimining joriy etilishi yangi davr ijtimoiy davlat g'oyasining amaliy-institutsional bosqichga o'tganini ko'rsatdi. 1883-yilda kasallik sug'urtasi, 1884-yilda ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan sug'urta, 1889-yilda qarilik va nogironlik sug'urtasi joriy qilinishi davlatning ijtimoiy xavflarni huquqiy va moliyaviy mexanizmlar orqali boshqarishga kirishganidan dalolat beradi⁶⁵. Bu holat keyingi farovonlik davlatlari uchun muhim tarixiy namuna bo'ldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yangi davrda ijtimoiy davlat g'oyasi uch asosiy yo'nalishning o'zaro ta'siri natijasida shakllandi. Birinchidan, ijtimoiy shartnoma va tabiiy huquqlar nazariyalari davlatni fuqarolar xavfsizligi, huquqlari va umumiy manfaatlari uchun javobgar institut sifatida asoslab berdi. Ikkinchidan, sanoat inqilobi va kapitalistik bozor munosabatlari yangi ommaviy ijtimoiy xavflarni yuzaga keltirib, davlat aralashuvini zarur qildi. Uchinchidan, ijtimoiy liberalizm, ishchilar harakati va dastlabki mehnat qonunchiligi davlatning faqat "tungi qorovul" emas, balki ijtimoiy adolat, teng imkoniyatlar va inson farovonligini ta'minlovchi faol subyekt bo'lishi kerakligini nazariy va amaliy jihatdan isbotladi. Mazkur tarixiy jarayonlar natijasida ijtimoiy davlat g'oyasi xayriya yoki alohida yordam shaklidan chiqib, huquqiy kafolat, ijtimoiy sug'urta, mehnatni muhofaza qilish, ta'lim, sog'liqni saqlash va bandlik siyosatini o'z ichiga oluvchi keng konsepsiyaga aylana boshladi. Shu bois yangi davrni ijtimoiy davlat konsepsiyasining "nazariy-siyosiy shakllanish va dastlabki institutsionallashuv bosqichi" sifatida baholash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hobbes T. Leviathan. London, 1651.
2. Locke J. Two Treatises of Government. London, 1689.
3. Rousseau J.J. The Social Contract. Amsterdam, 1762.
4. Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. France, 1789.
5. Poor Law Amendment Act. United Kingdom, 1834.
6. Factory Act. United Kingdom, 1833.
7. Green T.H. Lectures on the Principles of Political Obligation. London: Longmans, Green, 1882.

⁶⁵ Ritter G.A. Social Welfare in Germany and Britain: Origins and Development. Leamington Spa: Berg Publishers, 1986. Asarda Germaniya va Britaniyada ijtimoiy siyosat institutlarining shakllanishi tarixiy-qiyosiy tahlil qilingan.

8. Hobhouse L.T. Liberalism. London: Williams and Norgate, 1911.
9. Hobson J.A. The Industrial System: An Inquiry into Earned and Unearned Income. London: Longmans, Green, 1909.
10. Ritter G.A. Social Welfare in Germany and Britain: Origins and Development. Leamington Spa: Berg Publishers, 1986.